

ZA OBRYSY MÉDIA

Richard Müller, Tomáš Chudý a kolektiv

Literatura a medialita

Za obrysy média

Literatura a medialita

Richard Müller, Tomáš Chudý a kol.

Recenzovali:

Mgr. Tomáš Dvořák, Ph.D.

Mgr. Bogumiła Suwara, Ph.D.

Na obálce použit výřez z fotografie Běly Kolářové Bez názvu (z cyklu Stopy), 1961 (Moravská galerie v Brně).

Fotogramy též autorky jsou reprodukovány rovněž na frontispisu a na předělových stranách.

Kniha vznikla v rámci grantového projektu GA ČR č. 16-11101S Literární komunikace ve světle „média“ a s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné instituce 68378068.

Při práci na publikaci byly využity zdroje výzkumné infrastruktury Česká literární bibliografie (<http://clb.ucl.cas.cz>).

Vydává

Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.,
Na Florenci 1420/3, 110 00 Praha 1
a Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1

Praha 2020

Redakce Josef Šebek
Grafická úprava Jaroslav Vlček
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., 2020

© Nakladatelství Karolinum, 2020

© Běluše Kolářová – dědicové c/o DILIA, 2020

ISBN 978-80-246-4688-6 (Karolinum)

ISBN 978-80-7658-005-3 (Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.)

ISBN 978-80-246-4689-3 (pdf, Karolinum)

ISBN 978-80-7658-006-0 (pdf, Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvodem.

Genealogie konceptu média a literární věda / 11

Kapitola 1

Tomáš Chudý: „Médium“: koncept, dějiny / 31

1. Konceptuální (pre-)historie „média“ / 31
 - Vymezení „média“: hledisko funkce / 31
 - Doklady a záznamy pojmu a funkce / 34
 - Funkční pojetí média ve světle konceptuální (pre-)historie / 42
2. Aspekty mediální evoluce / 44
3. Médium jako prostředí a jako prostředek/nástroj; jednota obojího? / 53

Kapitola 2

Pavel Šidák: Materiál v literatuře. Pohledy české estetiky a poetiky 19. století / 59

1. Herbartovi dědici / 60
2. Filologové a poetologové / 74
3. Pojem, eufonie, idea: dvě a jedno řešení / 86

Kapitola 3

Richard Müller, Pavel Šidák: Reflexe mediality v Pražské škole / 91

1. Vymezení problému / 91
 2. Posun k mediálnímu myšlení ve strukturalismu pod vlivem filmu / 94
 3. Proměna estetické funkce reflexí architektury (jako funkce „mediační“) / 100
 4. Osnovné principy Pražské školy v mediální perspektivě / 106
 - Problém znaku (v divadle) / 108
 - Sjednocující významový princip a nezáměrnost ve světle divadla / 110
 5. Medialita v Pražské škole: závěry / 112
-

Kapitola 4

Martin Ritter: Mediální filosofie Waltera Benjamina / 121

1. Pojem média / 122
2. Věk masy a problém zvládnutí emancipované techniky / 126

3. Technika jako antro-po-fyzická souhra a jako orgán / 129
4. Techniky vnímání: bezprostřední dávání se světu / 132
5. Benjaminova mediální aktualita / 133

Kapitola 5

Miroslav Petříček: Diskurz, fikce, médium a *écriture* / 137

Kapitola 6

Josef Vojvodík: „Nechejte přízraky, ať se vrátí“. Moderní spektrologie a její média / 157

1. Film: zdvojený „obraz – přízrak člověka“ / 160
2. Technika jako „otevřená forma“ / 162
3. Člověk – „mediální událost“ / 163
4. „Homo pictor“ a „místo obrazu“ / 164
5. „Být lebkou“: kubus, krystal, black box / 167
6. Negativita, neurčitost, mnohoznačnost: modality negativní antropologie / 169
7. Věda o přízracích aneb spektrologie / 175
8. „Stínové zdání s jistým náznakem bytí“: fototechnika a fantomachie / 181
9. Posmrtná fotografie – posmrtná maska: dvě média otisku a mizení / 187
10. (G)HOSTage: být rukojmím přízraků / 195

Kapitola 7

Richard Müller: Gesto a jeho (proto)mediální prahy / 213

1. Medialita sémantického gesta a nezáměrnosti / 216
 - Mediální příznakovost „sémantického gesta“ / 216
 - Záměrnost a nezáměrnost jako mediální jevy / 224
 - Protomediální prahy gesta / 227
2. Medialita komunikace mezi gestem a řečí / 229
 - Gesto, řeč, rytmus, grafismus / 229
 - K původu mediální diferenciaci znaku („mytogram“) / 234
 - K technicitě obrazu a gesta / 237
 - Další závěry; dvojí nezáměrnost? / 245
3. Gesto a nezáměrnost Sester Vaneových (1951) / 249

Kapitola 8

Richard Müller: Otevřenost. Informační (kybernetický) moment v literární vědě a české experimentální poezii 60. let / 259

Preludium: Kdybys tak slyšela jeho „Nevermore“ / 260

Téma / 262

1. Od entropie k vnímání / 264
 - Jakobson: první prostředník / 264
 - Mezi informační teorií a kybernetikou / 271
 - Eco: *Otevřené dílo* a jeho „dědictví“ / 281
 - Komunikační modely a zrod čtenáře / 296
 - Červenka: proces a výstavba literárního díla, estetická funkce a zaměření na *univers de discours* / 298
2. Česká „poezie nového vědomí“ v kontextu informačně-kybernetického momentu / 305
 - Rozmezí / 305

Zkoušky Zdeňka Barborky / 327

3. Informační (kybernetický) moment ve světle experimentální poezie (a vice versa) / 332

Kapitola 9

Tomáš Chudý: Technika a média / 337

1. Technologické nevědomí a přerod v roli médií (Kapp, Thrift, Ihde, McLuhan) / 337
 - Ernst Kapp, Nigel Thrift a myšlení po Gilbertu Simondonovi / 339
 - Don Ihde a fenomenologie techniky / 345
 - Rekurzivní smyčka a Erhard Schüttpelz / 347
 - Narkotizace médií – McLuhan (a pokračovatelé se vztahem k sémiotice – Winkler) / 351
 2. Zpracovávání, manipulace a diskurzivní ekonomie / 358
 - Manovich – perzistence reprezentací / 358
 - Kittler – manipulace bez pojetí znaku / 361
 - Winkler – procesování a diskurzivní ekonomie / 366
- Exkurz I – infogenně-sémiotický. Rozpletení spletence: signál-data-informace-znak-sdělení (Manovich, FaBler, Eco) / 374
- Komunikační kvanta a komplexita / 375
 - Okamžitá teleakce a její pozdržení / 376
 - Signál a filtry / 377
 - Koncept infogenního člověka / 378
 - Technogenní a přirozená interakce / 381
- Exkurz II: Ke komunikační diferenci a estetické otázce (Abraham Moles) / 384
- Exkurz III: Aplikace na interface počítače a nové možnosti experimentování / 386

Kapitola 10

Josef Šebek: Komunikace, roztok a medialita.

K paradoxnímu charakteru Williamsova myšlení o médiu / 393

1. Kultura a komunikace / 395
2. Technika, technologie, kulturní forma: médium a technologický determinismus / 399
3. Rztok: médium v rámci společenských signifikačních systémů / 408
4. Mediální teorie literatury? / 416

Kapitola 11

Tomáš Chudý: Teorie sociálních systémů a médium / 419

1. Nepravděpodobnost komunikace a dvojí kontingence / 419
 2. Médium „umělecké dílo“ a kód umění / 426
- Epilog I: Figury a formy, média a umění (Leschke) / 437
- Epilog II: Literatura jako médium smyslu? (Jahraus, sémiotické aspekty) / 443

Kapitola 12

Richard Müller: Poetika – sémiosféra – médium.

Rozcestí Lotmanovy kulturní sémiotiky / 449

1. Východiska / 449
2. Lotmanova rozcestí a hranice / 454
 - Prolog: Neurčitost a sen jako (pre)mediální fenomén / 454
 - Ke kulturní dynamice / 455
 - Exkurz I: Pojem interference u Michela Serrese / 462
 - Sémiosféra, remediace a medialita paměti / 474
 - Mediálně genealogické zhodnocení / 477

- 3. Lotmanova sémiotika a technika / 480
 - Paměťová funkce a technologický dispozitiv / 480
 - Kreativní funkce, automatické výpočetní procesy a neuronové sítě / 482
- Exkurz II: Fantom interaktivity a rozměry imerze (Marie-Laure Ryan) / 486
 - Hologram, nebo simultaneita (ne)povědomí o médiu? / 488
 - Mediální různost jako korektiv dichotomie „interaktivity“ a „imerze“ / 489
- Exkurz III: Návrat k Iserovi: čtení, autoregulace, obraz a neurčenost / 492
 - Obraz jako *metaxy* a proces čtení / 494
- 4. Dovětek: Mediální místo metafory / 496

Kapitola 13

Stanislava Fedrová, Alice Jedličková: Teorie intermediality.

Zjevnost vztahů, unikavost média / 501

- 1. Genealogie disciplíny / 502
 - Prehistorie: *paradigma umění*. Koncept ut pictura poesis / 503
 - Protointermedialita: popíraný příslušník rodokmenu / 508
 - Preintermedialita: comparative arts, interart studies / 513
- 2. Intermedialita: systemizace teorie a ustavení oboru / 525
 - Motivace proměny: stav kultury a diskurz vědy / 525
 - Zázemí intertextuality, rozšíření záběru pod vlivem vizuálních studií / 527
 - Hledání dokonalého modelu: literaturocentrická intermedialita / 530
- 3. Provoz etablované disciplíny: univerzalistické ambice a digitalizace kultury / 540
 - Kritika (kodifikujících) schémat a nové akcenty / 540
 - Který pojem je zastřešující? / 541
 - Impulzy i konkurence: naratologie, transmedia storytelling, adaptační studia / 545
 - Konečně definice média: pojem modality / 550
- 4. Současné problémy a diskuse / 552
 - Téma: analogový/digitální – réma: materialita / 554
 - Procesualita a transformace / 555
 - Výhledy: *literaturbezogene Intermedialität* / 559

Richard Müller, Tomáš Chudý, Alice Jedličková, Josef Šebek, Stanislava Fedrová:

Kroky k mediální teorii literatury. Závěrečná úvaha (polylog) / 567

- Média a jejich procesy, definice média a pojmová genealogie / 568
- Umění a média, zastřená medialita literatury: lekce intermediality (a intermedialitě) / 571
- Mediální archeologie, mediální evoluce? / 572
- Komunikace, její aporie a meze, literatura, médium, kultura / 574
- Technika / 577
- Literatura a médium řeči, kultura a (infogenní) společnost (dnes) / 578

Literatura / 582

Soupis zdrojů obrazových reprodukcí a grafických znázornění / 636

Summary / 640

O autorech / 648

Jmenný rejstřík / 652

Information is a difference
which makes a difference.

Gregory Bateson, Steps to an Ecology of Mind

Aus dem Telephon nichts und nichts
zu hören bekam, als einen traurigen,
mächtigen, wortlosen Gesang und
das Rauschen des Meeres. Ich begriff wohl,
daß es für Menschenstimmen nicht möglich
war, sich durch diese Töne zu drängen,
aber ich ließ nicht ab und ging nicht weg.

Franz Kafka, Briefe an Felice

Genealogie konceptu média a literární věda

1.

Prvotní zájem, který motivuje větší část přítomné knihy, je rozvinout východiska pro uvedení literární a mediální vědy na společný základ. Rozpravu těchto dvou oborů můžeme doposud stručně (ale výstižně) charakterizovat dlouhodobou vzájemnou neochotou naslouchat; tu lze připsat kromě jiného tomu, že mediální studia mají počátek ve snaze radikálně se vymezit vůči etablovaným rámcům literárněvědných disciplín. Mediální studia a vědy, jejichž původní „disidentní“ sklon vystřídal sebevědomí nové a společensky potřebné disciplíny, jeví dnes pramalý smysl pro speciální studium „starého média“, jakým je literatura (paradoxně však oproti „otcům zakladatelům“, jako byli Marshall McLuhan či Friedrich Kittler). Literární věda zůstává zase z valné části odtržena od otázek, které uváděly v pohyb vývoj mediálních studií – otázek pochopitelně spojených s vývojem (nových) médií. Výjimkou potvrzující pravidlo je pouze několik oblastí, jako je (ubývající) část intermedialních studií a nových médií, starší fáze jako *Literatur- und Medienanalyse* a nověji (spíše okrajové oborové verze) systémové teorie a teorie sítí aktantů (*Actor-Network Theory*); dále jsou tu individuální přístupy, ovlivněné například mediální filosofií. Namísto systematického dialogu jsme svědky vzájemného odvrácení.

Motivace k usilování o integraci obou disciplín lze vyvodit i z řady nedořešených otázek současného výzkumu literatury: nejasný status „materiality“ v literatuře; nejednoznačný rozsah dopadů „nových médií“ na literárněkulturní procesy včetně etablovaných praxí, jako je psaní a čtení; potíže při konceptualizování úlohy techniky, které překračuje dějiny písemných kultur. Tato situace předurčuje naši metodu. Jak se totiž utvářejí podmínky (vzniku) mediálního diskurzu? Jak tyto podmínky zasahují základní perspektivy literární vědy? Výchozí hodnotu pak pro nás bude mít pozorování určité absence: Proč byl v literárních oborech i příbuzných disciplínách pojem média dlouhodobě nepřítomný a v latentním stavu? Proč se teprve postupně, v průběhu 20. století vynořuje, až se stává nezbytným – ano, až neodbytným? Tato otázka pak vede k mnoha dalším, především k té základní: Co je médium a co je medialita? Jak tato dlouhá historie nepřítomnosti pojmu, latence, vysvítání – a také posunů a obrátů – ovlivňuje samotný způsob kladení otázek, k němuž jsou literární věda i další vědy o člověku dnes naladěny? Jaké jsou současné podoby

vlastních mediálních věd a teorií a o které z téměř nepřehledného množství pojetí a názorů se opřít?

Zmíněná nepřítomnost a vynořování pojmu stojí za pozornost zejména v tom ohledu, že sama literatura a rovněž umění dlouho nebyly chápány jako média, jakkoli jimi nepochybně nejen jsou, ale odjakživa (tj. přinejmenším od svého etablování v moderním, novověkém smyslu) byly. Dnešní i nedávné tendence vyloučit je z rozpravy o médiích jsou neblahým omylem.

Nebyla-li literatura dlouho rozpoznána jako médium, znamená to, že její medialita je v nějakém smyslu nesamozřejmá? Leccos – jako třeba výkony představitosti tíhnoucí k motivům jejího konce – naznačuje kladnou odpověď: literární fikce jako Bradburyho román *451 stupňů Fahrenheita* z roku 1953, kde knihy stravuje oheň, aby je nahradila (v dobové imaginaci televizní) simulakra, koncepce jako Kittlerova eschatologická vize dějin, jež se „přetočí na začátek“, aby vytvořily smyčku, či předpovědi konce (pojmu) média, který má nadejít s počátkem počítačové éry. Má snad být literatura médiem, jehož medialita byla „na počátku“ zastřena a které „na konci“ zase médiem být přestane?

Pojem média přitahuje již tím, že postihuje souvislost, jež jinak není patrná, která je však ve svém celku extrémně uhýbavá a při pokusech o uchopení neustále „ucukává“ a uniká. Chceme-li důkaz, stačí se rozhlédnout po existujících pojetích média a uvědomit si jejich roztržitost. Právě pojem média nicméně umožňuje vtáhnout do reflexe literatury takové vrstvy (např. materiální a technickou „exterioritu“ znaku), které byly dosud z jejího diskurzu vylučovány nebo byly součástí samostatných, až separovaných disciplín (typicky: popisná, později materiální bibliografie), aniž by byly potlačeny stránky jiné. Kdybychom použili parametry média, které jsou výdobytkem pozdní, (téměř) současné fáze intermediálního myšlení (viz *kapitola 13*), pak nám v medialitě jde o veškeré „modality“ média: o „materialitu komunikace“ (jak ji na konci osmdesátých let 20. století vyzdvihli Hans Ulrich Gumbrecht a K. Ludwig Pfeiffer), o sémiotické a významotvorné procesy svázané se subjektivitou a rozuměním, o časoprostorové charakteristiky média, jakož i o způsoby, jakými média angažují tělesné smysly. Tato celková mediální komplexnost (provázanost) je ovšem velmi obtížně zachytitelná a důrazy se budou vždy posouvat vzhledem k zaměření pozornosti a zájmu konkrétní analýzy či úvahy. S pojmem média se rovněž nelze vyhnout hledisku mediálně komparativnímu ani tam, kde literární věda bývala a dosud je poznamenána svou monomediální anamnézou. Což zase vysvětluje mediální pohled: mnohé samozřejmosti i leckteré nové objevy (např. text jako modelový superznak) plynuly z jejího – dnes již silně otřeseného – postavení kulturně hegemonního „média smyslu“.

Nemusíme přitom chtít tak jako Friedrich Kittler „vymítat ducha“ z věd o člověku (respektive z duchovněd), abychom tušili, že naplnit program takového projektu – začlenit otázky mediality do literární vědy – bude nesmírně náročné. Přesto, že mnozí iniciátoři mediálního zkoumání z literární vědy vycházeli, že v 80. letech vznikaly takové přístupy jako *Literatur- und Medienanalyse* či *word and image studies* nebo že se v 90. letech ustavovala „literaturocentrická“ intermediální studia,

tento projekt – jak jsme již napověděli – dosud příliš dalece nepokročil. Spíše můžeme sledovat, jak se někdejší představitelé těchto proudů od literatury jako předmětu zkoumání mlčky odklánějí.

Rozhlédneme-li se po dnešní mediálněvědné krajině – ať už zahrnuje nová média, teorii intermediality, filosofii, teorii či historii médií, mediální studia, komparativní studia médií, archeologii médií či jejich ekologii anebo také teorie jednotlivých médií či skupin médií (a mnohé z těchto oborů mají své místo nebo se postupně etablojí také u nás) –, objeví se nesmírná rozmanitost pojetí a nejednotnost ústředního konceptu média/mediality. Jako první nezbytný krok se jeví pokus zorientovat se v tomto poli z historicko-pojmového hlediska. Zůstává přitom neztřejmé, které teoretické domény by zahrnutí pojmů média a mediality do literárních oborů měly řídit. Jestliže se vlastní literárněvědné poznání medialitou nezaštiťovalo, jaké v něm nacházíme (či vůbec můžeme najít) podněty pro mediální reflexi? Potřebným navazujícím krokem bezpochyby bude návrat k dřívějším fázím disciplíny, jak nadcházely například v rámci strukturalismu, sémiotiky či poststrukturalismu, a k jejím latentním mediálním předpokladům i objevům (viz kapitoly 2, 3, 5, 8, 12 a 13). Předestřenými kroky již získáváme určitá měřítka k tomu, jak různorodé oblasti zhodnotit z hlediska jejich potenciálu vzájemnou integraci východisek literárních a mediálních věd koordinovat. Z jiné strany může pak k průzkumu zásad a podmínek této integrace přispět mediální filosofie. V naší knize přihlížíme rovněž k aktuálním perspektivám její německé větve jako specifického, relativně pozdního proudu myšlení o médiích, který nejen pro filosofický diskurz objevuje souvislosti dosud hůře přístupné či přímo nemyslitelné (viz kapitoly 4 a 5).

Takovéto vymezení předmětu pozornosti nás vybavuje určitými předběžnými předpoklady ohledně toho, co médium a medialita být může – a co být nemůže (a vyvolává i charakteristické tenze). Především budeme chtít pojem média vymanit z omezení na jeden určitý druh nebo skupiny mediálních druhů, například masová média, technologická média nebo umění. Vyhnout se sklonu promítat určité mediální charakteristiky na medialitu vůbec – a být tak zasažen „mediálním zaslepením“, jak to vystihuje Liv Hausken –, může být těžší, než se na první pohled zdá. A to nejen proto, že taková tendence má, jak také uvidíme, dlouhou historickou tradici (na rozdíl od výkonů, které ji respektovaly a jaký najdeme například v Lessingovu *Láokoóntovi*). Východiskem pak může být kupříkladu ukotvení komparace mediálních fenoménů v tom, co média umí vykonávat napříč svými specifickými podobami a diferencemi, jakých aktů čini sebe i člověka schopnými, jaké procesy umožňují či připouštějí. Jinými slovy – jak navrhuje kapitola 1 –, máme-li být schopni dospívat k obecnějším soudům, je třeba rozeznat funkce, jakých média postupně nabývají: ukazovat, zobrazovat, komunikovat, ukládat, šířit, zpracovávat data ad. Anebo může totéž východisko – východisko v negaci mediální slepoty a ve snaze média neredukovat – vést k jiným řešením, ke zdůraznění bytostné negativity médií samotných a jejich vztahu například k ukazování (čemu média umožňují se ukazovat – a současně také nutně i mizet a nejevit se) a rovněž vzhledem k lidské existenci vůbec, takže se též objevuje specifická otázka vztahu mediality médií a mediality člověka

(viz kapitulu 6). Negativita médií však může mít vysvětlení také ve stimulaci nevědomí, jež může být viděna jako vlastní práce médií, z níž vyvstávají již konkrétní konfigurace touhy či přání. Tím se pak zase navracíme k výše zmíněným procesům a vývoji charakterizovanému jejich množením a vrstvením. *Média toho umí stále více, ale stále jim (i člověku) v aktu zprostředkování cosi uniká.*

Při výkladu předpokladů (zkoumání) mediality narážíme již na další rys následujících úvah, a sice ten, že se nejedná ani (pouze) o dějiny pojmu média, ani (pouze) o výseč z dějin teorie. S těmito typy historiografie sdílíme některá východí přesvědčení, například to, že pro pochopení určitého stavu disciplíny je nutné znát její dřívější fáze a motivace poznání. Nakolik při tom lze neutralizovat hledisko současnosti? Tato otázka pro nás však neplatí, neboť nemůžeme nevycházet ze současné fáze rozvoje systému médií. Abychom vystihli myšlenkový postup, o který se do značné míry opíráme, použijeme slovo *genealogie*. Pojem genealogie sám o sobě již naznačuje zpětný pohled: tak jako není možné sestavit rodovou posloupnost od počátku k současnosti, nýbrž je třeba začít u posledního z potomků a postupovat proti proudu času, tak také *mediální genealogie je odkázána na svůj počátek v dnešní situaci*. Nejde však přitom prostě o pojmenování něčeho, co leží kdesi v hlubších vrstvách a čeká na odkrytí a zápis či zakreslení. Připomeňme si pozoruhodná slova Jurije Lotmana o historické metodě, vyřčená v souvislosti s jeho pozdějším zájmem o hledání principů historické sémiotiky: historie „je zvláštní film, neboť pustíme-li jej na zpětný chod, *nedovede nás k výchozímu snímku*“. (Pojem genealogie tedy používáme bez přímé vazby na Foucaultovo pojetí. Spíše by se v tomto kontextu nabízela analýza Foucaultovy genealogické pozice v mediální teorii, kterou ostatně po svém provedl již Friedrich Kittler.)

Z kontextu Lotmanovy inspirativní poznámky vyplývá, že historie *není* jako film (a zřejmě nikdy jako film nebude); její pointa spočívá v tom, že některé děje jsou evidentně ireverzibilní, nezvratné, a totéž platí o dějinách i historiografii. Nejsou to však právě média, která do stále probíhajících dějů vnášejí zvláštní „díleč reverzibility“, navíc takové, které lze vzájemně překládat, kombinovat, vrstvit, případně – často nedokonale – mazat? Lotmanova historická sémiotika ovšem rovněž vysvětluje, že tyto transformace jsou samy ireverzibilní, jsou-li takzvaně „generativní“ (viz kapitulu 12). Genealogii pojmu média je tudíž nutné koncipovat v určité, jistěže těžko jednoznačně specifikovatelné souvislosti s vlastním vývojem médií. Jak ji potom přiblížit?

V naznačeném východisku zaměření se na „slovesné funkce“ médií je vědomě obsažen tento moment zpětného promítnutí (či argumentačního kruhu): právě média, jejich vývoj dává vyvstat funkcím a operacím, které pak v jejich starších (rudimentárních) podobách zpětně hledáme. Lze například říci, že až film zviditelňuje onu stránku mediálního zpracování, kterou Friedrich Kittler později nazývá „stříhat“ a která se pak může začít jevit jako cosi původnějšího, co bylo součástí estetických praxí a poetik odedávna (a právě tak je leckdy uchopena i v poetikách přicházejících „po filmu“, např. v básnickém a výtvarném díle Jiřího Koláře).

Vývoj a genealogii pojmu nelze tedy oddělit od vývoje médií, jakkoli zřejmě nejde o souvislost kauzální, a to zejména platí-li, že média jsou vzájemně propojena nejen

materiálně a technologicky, ale především jako média reflexe. „Médii“ se, jak se také ukáže, stávají až v momentu svého hlubšího zapojení do kultury: ve chvíli, kdy rozšiřují své funkce, kdy se integrují s médii staršími a vymezují se vůči nim, diferencují své formy a formáty, kdy se rozrůžňují sociální okruhy jejich recipientů i tvůrců.

V tomto místě se nám naznačuje, že pátráme-li po možnosti vymezení média, jeho fundamentálním rysem může být (oproti nástrojům či kulturním technikám) „potenciální vztah k sobě samému“, seberefrenční či obecněji sebereflexivní schopnost. Ukáže se sice, že ani to definici média trvale nestanovuje (na sebereflexivní vztah si budou činit nárok přinejmenším i některé kulturní techniky, jak argumentuje Bernhard Siegert), poukazuje to však již k východisku, které se z hlediska literární vědy jeví jako historicky nezbytné: k východisku a hledisku (široce pojaté) komunikace, respektive znakových procesů. Vaření jako kulturní technika se stává určitou praxí (jak ukázal Claude Lévi-Strauss) spolu s tím, že konstituje jisté strukturní difference. Skutečný problém však nastává tehdy, chceme-li tuto sebereflexi (ve slabém smyslu) odkrýt, sdělit, předat dál – ano, i šířit. Není náhoda, že Bernhard Siegert svou analýzu neprovedl vařením (třebaže i to by snad bylo možné) a že při debatách o těchto distinkcích používáme nejčastěji kulturní techniky psaní a čtení. Je možné, že kulturní techniky ještě v základnějším smyslu mohou stát na počátku toho, zda nějaká komunikace vůbec proběhne či neproběhne. To však neznamená, že tento moment je konstitutivní sám o sobě či (jediný) determinující. Proč? Jednoduchá, ale přesvědčivá odpověď může znít: protože vždy existuje pluralita technik (médií), alternativní způsob „konstituce“ skutečnosti, jiná, kvazipřeložitelná „ontická operace“. Unikavost reálna je sama důkazem vždy již sekundární povahy kulturních technik (viz kapitoly 7 a 9).

Důležitost soustředění se na „mnohost“ a reflexivitu médií a otázky komunikace naznačuje i genealogie pojmu: V literární vědě se děly první výrazné posuny vzhledem k mediálnímu myšlení s pojmem komunikace – a otázkou jeho hranic, tak jako v českém strukturalismu a strukturální sémiotice, na něž zaměřujeme pozornost v kapitole třetí. Nejen literární dílo, ale i budova či dílo malířské, jak pozoruje Jan Mukařovský, sdělují, byť „rozptýleně“ (budova organizuje prostor aktivity člověka) či „nulově“ (v uplatnění významotvorné absence jazykově artikulovaných znaků můžeme ostatně spatřovat samy zárodky moderního básnictví). V případě Pražské školy šlo také o příspěvky k moderní teorii komunikace – a samozřejmě k teorii znaku. Pro média však, jak se zdá, je specifické to, že mohou rozkolísávat přijaté opozice, například mezi obrazem a sdělením. Film byl záhy interpretován jak v jazykovém, tak obrazovém paradigmatu. Jak přispívají média k modelování toho, co je komunikace a co jsou její hranice? Jaké mediační procesy (včetně technického vývoje) vedou k tomu, že jsou dané distinkce vzápětí překračovány? Každý mediální vztah naznačuje také limity toho, co může být považováno za znak, obecný model či způsob artikulace znaku. Jak si v roce 1933 všímá Roman Jakobson, filmový znak, i když je jeho podmínkou členitelnost (střih a montáž), je odlišný od znaku jazykového; zdá se však, že si tento aktér i pozorovatel moderny není jistý, kam až tato jinakost sahá (viz kapitoly 3 a 8).

Spojíme-li tedy hlediska genealogie pojmu média a mediálního vývoje, sebereferenční schopnost médií – chceme-li, komunikačních a zobrazujících médií – činí právě je nejvhodnějším kandidátem na funkci komparativního základu, s jehož pomocí lze dospět k obecnému pojmu média i mediality. *Medialita jako by se ukázala až tehdy, když činí vnímatelným to, co bylo dříve mimo práh vnímání; a to je pozoruhodně často – byť nikoli pouze – v kontaktu a konkurenci médií.* Pojetí médií jako komunikačních prostředků a mediality v širším smyslu tvoří stálé napětí, prolínající se také našimi úvahami.

Zřetel k vývoji médií také jako médií reflexe i médií dějin bude tedy ukazovat, že účinky médií a technologií ve společnosti a na člověka jsou mnohsměrné a nelze je dostopovat k jedinému zdroji. A to ani ke zdánlivě konstitutivním „kulturním technikám“. Každá technika, jak výstižně upozorňuje Erhard Schüttpelz, je vždy již kulturní. Podobně dokládá antropolog Pierre Lemonnier, že žádnou praxi ani techniku – „operační řetězce“ – nelze z jedné kultury do druhé přenést, aniž by doznala (mnohdy zcela zásadní) transformace. To naznačuje, že skutečně konstitutivní nejsou techniky, nýbrž celá tato sféra (kultura či společnost), nerozložitelná na části. Některé směry z této premisy vyvozují, že evoluci médií vyznačuje podstatný rys kontingence; jiné směry vysvětlují pak vývoj médií z nevědomých tužeb a přání (viz *kapitulu 9*). Jinak řečeno, „mediální podmínky“ mohou na jedné straně sahat do samotných předreflexivních předpokladů vnímání (viz též *kapitulu 7*), na straně druhé patří tyto podmínky k horizontu čehosi tak komplexního, že zde jakékoli deterministické výhledy a jakékoli předpovědi (podobně jako v meteorologických modelech) vždy znovu selhávají. Odlišné (ale nikoli nespřízněné) konceptualizace této komplexní spojitosti jsou podstatnou částí několika kapitol, ať už je daným konceptem „kultura a společnost“ (jako v *kapitole 10*), „sociální systém“ (*kapitola 11*) či „sémiosféra“ (*kapitola 12*). A jak uvidíme zejména v posledních dvou kapitolách (*12 a 13*), rovněž určité oborové předpoklady a institucionální prostředí mohou při analýze sloužit jako mikrokosmos mediálních podmínek v nejširším smyslu.

Model zpětné rekonstrukce pojmu média lze opřít o několik předchozích průzkumů, z nichž za podstatné považujeme zejména ty, jež podnikli Georg Christoph Tholen, John Guillory a Jens Schröter. Podrobněji zmiňme prozatím alespoň Guilloryho stať „Zrod pojmu média“ (2010, č. 2014). Jeden z nejdůležitějších Guilloryho poznatků je zde pro nás ten, že tlak na teoretické uchopení komunikačního média v západní filosofické tradici byl založen na diskurzu rozličných „umění“, a to nejen krásných v dnešním či historickém smyslu, ale i mechanických a také starých umění rétoriky, logiky a dialektiky. Když se pojem média vynořil koncem 19. století v reakci „na rozšíření nových technických médií, jako byly telegraf nebo fonograf, která do staršího systému umění začleněna být nemohla [...], následně [se] zkomplikoval vztah mezi tradičními uměními a médii všech typů“. Umění („krásná umění“) začala být chápána „dvojznačně zároveň jako média i předchůdci médií“ (Guillory 2014/2010: 463; srov. *kapitulu 2*). Při této rekonstrukci se prokazuje, že se určitý typ mediality zviditelňuje při procesu transmediace a že vznik nové mediální techno-

logie vede zpravidla k rozpoznání její latentní přítomnosti ve starších prostředcích komunikace či zobrazování – tak jako vynález knihtisku vedl k úvahám o latentní přítomnosti tisku v technice psaní (Francis Bacon v *Novém organonu*).

K základním rysům modelu zpětného pohledu patří tedy to, že se v něm dějiny teoretického uvažování (o pojmu média) spojují s jejich mediálními podmínkami (medialitou). Nadto lze však sledovat ještě další, vždy přítomný rys mediálního vývoje: kladení odporu vůči technice a médiím, jejich kulturní a eschatologické kritiky, které mají zřetelně hlubší než jen reziduální či konzervativní smysl. V kontextu umělecké i kritické reflexe odtělesňujících, a přitom technicky materializovaných moderních médií je nezřídka vyhoceně tematizováno tělo, obraz či antropologické fenomény jako vědomí smrti nebo sen; na síle také nabývá víra v různé paraferenomény. „Realita sama“ získává v těchto aktech imaginace i kritiky jistý přízračný nádech – a skutečnými jako by se stávaly přízraky. Otázku, odkud tato rezistence vůči médiím vychází, jaký druh negativy naznačuje, si klade *kapitola šestá*.

V potaz je pak třeba vzít i demokratizační potenciál (zrychlujícího se) vývoje komunikačních dispozitivů (viz *kapitoly 1, 9 a 10*), rozšiřování možností zapojit se do utváření obsahu pro stále různorodější okruhy aktérů, což ovšem také implikuje nezbytnost založit příslušné inkulturační procesy a osvojit si relevantní mediální kompetence. To na jedné straně. Na straně druhé je zde i určitá inertní síla médií a mediálních technologií. Jestliže byly (nejen) západní civilizace budovány na nej-různějších strukturách nerovnosti, pohyb rozšiřování komunikačních dispozitivů působí zřetelnou tendencí k emancipaci a odstraňování nerovnosti – v přístupu k možnostem a prostředkům komunikace. Přitom se však mediální techniky nevyhnutelně stávají součástí jeho regulace.

Vrátíme-li se ještě jednou ke zvoleném východisku v současné situaci a ke genealogii pojmu média, jeho plně rozvinuté stadium ani celý horizont mediálních teorií ve vlastním smyslu nelze vměstnat do jednotného souhrnu charakteristik. Bude snad nicméně užitečné pokusit se v několika bodech vyznačit síť námětů, k nimž se teorie v pozdějších fázích vývoje diskurzu o médiích a medialitě – tj. od 60. let po současnost – mohou vztahovat jako k různě podstatným otázkám a podmínkám svého uvažování. Plně rozvinutým pojmem média tedy nemáme na mysli nějakou jeho jednotnou a jednotící koncepci (taková neexistuje dodnes), nýbrž spíše to, že se tento pojem stane strategicky ústředním, tak jako v neznámějším výroku McLuhanově, že skutečným „sdělením je médium“ (*medium is the message*). Uvádíme tuto síť námětů i s tou nevýhodou, že její jednotlivé body mnohdy stojí na odlišných a někdy dokonce přímo opačných předpokladech a jindy že se naopak jejich předpoklady zčásti překrývají. Patří k nim zejména ty následující:

1. souvislost všech médií i umění jako celku (média nejsou pouze „masmédia“, jak tomu bývá v běžném chápání), všech prostředků záznamu, reprodukce, distribuce a zpracování dat a jejich vzájemné působení;
2. migrace obsahů, forem či struktur v různých médiích; současná konkurence „starých“ i „nových“ médií i substituování jedněch druhými; procesy remediace

- a jejich účinky (pohyb k sebeodstranění média a simultánní zmnožování médií), integrace a akumulace médií;
3. problematika materiální i tělesné realizace zobrazení, znaku či komunikace, zvažování kritérií rozlišování jejich technicity a materiality a/nebo tělesnosti;
 4. otázky logiky či dynamiky vývoje komunikačních a mediálních technologií a jejich mnohostranného vlivu (např. ve smyslu „rekurzivních operačních řetězců“) nebo „kulturních technik“, zakládajících podmínky možnosti diferenciacie typu kultura/příroda;
 5. heterogenost recepčních okruhů v rámci jednoho média i více médií a zpětné utváření recepční obce v celkovém kulturním kontextu (prostředí);
 6. povědomí o limitech rozšiřování monomediálních paradigmat na jinomediální oblasti i o mezích aplikace kategorií písemné kultury (text) na nepísemné kulturní praxe a techniky či vůbec o limitech rozšiřování parametrů jednoho mediálního druhu na druhy jiné;
 7. otázky mediálně podmíněné a umožněné spoluprodukce, která zasahuje samotnou podstatu artefaktu, a s nimi spojené proměny pojetí recepce (např. interaktivita), díla (hypertext) apod.;
 8. schopnost médií plnit současně několikere funkce, např. funkce přenosu, záznamu i zpracování (*processing*) a manipulace dat;
 9. strukturální mezera vlastní procesům „zapisování“, komunikace, představování i myšlení, mediální difference jako prapodmínka uložená v jádru samotného bytí ve světě.

2.

Následujících třináct autorských kapitol je rozděleno do tří částí. V části první jsou kladeny základní otázky genealogické definice média a conceptualizace evoluce médií a uplatňuje se zde také hledisko prehistorie mediálního myšlení a výzkumu předmediálních fází relevantních oblastí (české) teorie literatury, umění a estetiky. Část druhá soustředí a rozvíjí perspektivy blízké oborům mediální filosofie a antropologie. Část třetí se přímějí zabývá tím, jak média – jakožto měřítko vnímání a komunikace provazující dispozitivu – poskytují podklad pro zviditelnění obecnějších mediálních jevů vystávajících buď mezi médii, v jejich vzájemné synergii či rozporech, mezi mediálními artefakty, anebo mezi člověkem a aparátem. Jakýmsi průběžným generálním basem celé knihy a v některých kapitolách i bezprostředním tématem je vztah mediality k literatuře, respektive otázka pojetí literatury jako média.

Témata kapitol postihují v základních obrysech, otázkách a motivacích uvažování následující náčrty. Na četné tematické i metodologické spojitosti mezi kapitolami upozorňujeme v poznámkách pod čarou; další bude muset objevit čtenář sám.

Kapitola první si klade otázku, co je médium. Přistupuje k ní skrze genealogické odkrývání sémantických vrstev latinského *medium*, francouzského *moyen* a anglického *medium/media* a současně skrze hledání charakteristik, které vyvstávají jako

mediální právě s vývojem médií: objevují se procesy, „slovesné funkce“, jež médium zajišťuje. Ty jsou předmětem pozornosti také v teoriích mediální evoluce (Charles H. Cooley, Friedrich Kittler, Jochen Hörisch, Rudolf Stöber, Jay D. Bolter a Richard Grusin, Michael Giesecke, Régis Debray, Hartmut Winkler, Rainer Leschke a Manfred Faßler). V jejich rámci se výklad zaměřuje na vztahy mezi technickými a sociálními aspekty, zejména původním užším technickým účelem mediálních vynálezů pro určitou sociální skupinu a následnou dostupností techniky pro širší sociální vrstvy; dostupnost technická obnáší také mediální kompetenci, tedy schopnost vytvářet odpovídající znaky a nakládat s nimi. Jak ovšem v pojmu média sjednotit globální, na pohled neslučitelné významy „prostředku“ a „prostředí“?

S druhou kapitolou se naše pozornost přesouvá k tématu materiálnosti literatury, které je ovšem sledováno ve fázi „před pojmem média“: v kontextu české estetiky a teorie literatury 19. století. Jaké zde bylo porozumění jazykovému materiálu? Rýsuje se zhruba dvojitá pojetí: jazyk jako samostatně hodnotná a funkční fonetická kvalita (pak se nabízí otázka, jak byl tento materiál chápán ve vztahu k pojmům tématu, resp. látky, a formy básnictví), a jazyk jako idea díla, jeho zárodečný půdorys. Ve druhém významu, pro naše tázání podstatném, byl jazykový materiál chápán jen výjimečně (v pracích Josefa Bartoše); ve významu prvním však představuje jakýsi neuralgický jev celého sledovaného období. Neuralgičnost je dána tenzí dvou pojetí jazyka, ne zcela přesně aplikovatelných na tradici herbartovskou (formální: Josef Durdík, Otakar Hostinský) a neherbartovskou: jazyk jako vehikulum pojmového významu a jazyk jako spolunositel estetické hodnoty, dokonce jako materie, s níž se vyjádření potýká, která mu klade překážky, a činí jej tak viditelným. Fakt, že pokusy ocenit zvukovou materii samotnou, a dokonce chápat ji jako sémantizovanou – existuje poměrně silná tradice sémantizace hlásek – nejsou dopracovány a nestanou se součástí obsáhlejší lingvistické či estetické teorie, otevírá další otázky: Jak – v jaké šíři – byl vlastně chápán jazyk? Jaké jazykové funkce byly brány v potaz? Stejně tak se kapitola průběžně táže, jaká byla reflexe průníků jiných médií do literatury. A konečně: Motivací sledování tohoto období je také to, že představuje předpolí pro české strukturalistické myšlení, v jehož rámci lze vynořování „média“ již oprávněně očekávat a jež sledujeme v kapitole následující.

Materiálnost jazyka je jedním z témat, která zajímala Pražskou školu, v rámci jejího klasického období lze nicméně předpokládat již soustavnější reflexi mediality jako obecného komunikačního jevu. Otázkami, nakolik systematická tato reflexe byla a především jak zde byla medialita chápána, se zabývá kapitola třetí. Vycházíme z hypotézy, že se v teoreticko-estetickém diskurzu Pražské školy objevil tlak na nové vymezení sféry umění. Budeme-li pátrat po povaze sil vynucujících si v tomto směru konceptuální posun, objeví se klíčová otázka: Jakou roli zde hrála reflexe umělecké avantgardy (literatura, film, architektura, divadlo, fotografie) a snaha o porozumění jejím tendencím k radikální materiální expanzi? Kam například vedlo úsilí komparativně uchopit zvrstvení času ve filmu (jako novém umění), epice a dramatu? Jaké tenze vytváří a k jakému závěru dospívá nové zviditelnění té časové rozlohy díla, která je spojena se „strojově pravidelným pohybem aparátu“? Jak se reflexe

(funkcionalistické) architektury odráží v Mukařovského pojetí funkce – objevuje se určité napětí mezi jazykovědným a architektonickým funkcionalismem – a zejména pak funkce estetické? Jak se v těchto souvislostech posouvá pojetí znaku, a to nejen uměleckého? Jak se zde a v kontextu úvah o (avantgardním) divadle proměňuje pojetí herce či vztahu věci a znaku? Medialita se začíná jevit jako latentní koncept, který se specificky formuje vzájemným protnutím strukturalistického myšlení a umělecké avantgardy (a jejích utopií), zejména jejího syntetického pólu.

S dílem Jana Mukařovského téměř současným, některými tématy (např. vztah architektury a filmu), a dokonce i způsoby řešení nikoli nepřibuzným, avšak typově velmi odlišným celkem je (literárně)kritické dílo Waltera Benjamin. To je známé také tím, že je v něm (zpětně viděno) až vizionářsky nastolen problém média v moderní společnosti. V kapitole čtvrté jde o systematickou rekonstrukci Benjaminovy mediální filosofie jako klíčového prvku Benjaminova myšlení. Pro tento cíl se jako vhodné jeví nejprve synopticky analyzovat všechny texty, v nichž hraje zásadní roli pojem média. Ve druhé části se kapitola věnuje nejslavnějšímu Benjaminovu mediálnímu textu – eseji o uměleckém dílu ve věku jeho technické reprodukovatelnosti – a kriticky se vyrovnává s jeho vlivnými interpretacemi. Jaký význam připisuje Benjamin technice a koncentraci lidí v masách? Důraz je v naší interpretaci kladen na otázku „proměny média vnímání“: Co jí má Benjamin na mysli a je tato proměna způsobena technologicky, sociálně, či ještě nějak jinak? I kvůli odmítnutí některých reduktivních přístupů se pak pozornost soustředí na Benjaminovo specifické, netechnologické pojetí techniky. Jak lze rozumět Benjaminovu paradoxnímu pojetí média jako média bezprostředního působení?

Úvaha v kapitole páté se odvíjí od otázky, na jaké rovině lze porovnávat literaturu a filosofii, nejde-li o zcela oddělené sféry. Prvním krokem je provizorní rozlišení primárního média literatury a primárního média filosofie jako fikce, respektive diskurzu. Co naznačují pojmy textu a *écriture* ohledně povahy vztahu literatury a filosofie, filosofického diskurzu a literární fikce, a také ohledně vztahu obou oblastí k mediálnosti média? Je přitom třeba vrátit se ke kontextu, v němž se tyto pojmy objevovaly, tj. francouzské filosofii a literární teorii 50. a 60. let, a nelze nechat stranou dobovou experimentální prozaickou tvorbu a „nový román“ (Nathalie Sarraute, Michel Butor, Alain Robbe-Grillet), počátky postmoderny a rovněž zrod kybernetiky s jejím modelem otevřeného systému a adaptabilního chování či „heuristického uvažování“. Z čeho vychází nový pohled na problém smyslu či přesněji dění smyslu a jeho genezi? Jaký pohled na vztah struktury a dění otevírá v těžké době se objevivší model sítě (Michel Serres) a pojem hry? Jaké pojetí vztahu mezi diskurzem a fikcí, jaké jejich dotud vylučované rozměry se v těchto souvislostech objevují?

Kapitola šestá obrací pozornost k tomu, co bylo výše nazváno „rezistencí“ vůči médiím. Nastoluje základní otázky mediality v perspektivě negativity a neurčitosti jako signatur moderny – jejího umění i jejích médií a technik – a zasazuje je do kontextů kulturní a filosofické antropologie. Co napovídají kritiky technických obrazových médií v době mezi válkami a po druhé světové válce o ontologické povaze obrazu i jiných mediálních fenoménů? Jak spolu souvisejí bytostnější podvojnost